

АГРАРНІ ІНІЦІАТИВИ В ПОЛІТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ В. ГУРКО

Розкрито погляди товариша міністра внутрішніх справ Російської імперії В.І. Гурко на аграрне питання в Росії початку ХХ ст. Автор досліджує вплив поглядів відомого державного діяча на політику уряду Російської імперії в аграрному питанні.

Ключові слова: В.Гурко, аграрне питання, землеволодіння, селянська община, селянське законодавство.

Священко З.В. Аграрные инициативы в политической деятельности В. Гурко

Раскрыты взгляды товарища министра внутренних дел Российской империи В.И. Гурко на аграрный вопрос в России начала ХХ в. Автор исследует влияние взглядов известного государственного деятеля на политику правительства Российской империи в аграрном вопросе.

Ключевые слова: В.Гурко, аграрный вопрос, землевладение, крестьянская община, крестьянское законодательство.

Svyaschenko Z. V. Agricultural initiatives in political activity V. Gurko

Views revealed Deputy Minister of Internal Affairs of the Russian Empire V.I. Gurko on the agrarian question in the early twentieth century. The author examines the impact of views of the famous statesman in the Russian Empire government policy on the agrarian question.

Keywords: V. Hurko, the agrarian question, tenure, peasant communities, peasant legislation.

Гурко Володимир Йосипович (1863 – 1931) – син відомого фельдмаршала Ромейко-Гурко, правий діяч царської Росії. З 1902 р. – керуючий земським відділом Міністерства внутрішніх справ, в 1906 р. – товариш міністра внутрішніх справ. Активно виступав проти скликання Державної Думи. На цій

посаді виступив представником уряду в 1-й Державній Думі, лютим супротивником думських аграрних законопроектів. Його діяльність не залишилася поза увагою істориків, проте така її сторінка, як аграрна політика, майже не висвітлена. Джерельна база представлена в основному архівними матеріалами, серед яких законодавчі акти, протоколи засідань та праці Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ тощо.

Автор запропонованої публікації ставить за мету окреслити розуміння сутності аграрного питання та шляхів його вирішення В. Гурко, з'ясувати їх вплив на політику уряду Російської імперії в аграрному питанні.

Володимир Йосипович Гурко народився 30 листопада 1862 р. Він походив з роду, який залишив помітний слід у військовій історії Росії. Дід його в 1840-і рр. командував Кавказької лінією. Батько – фельдмаршал І.В. Гурко – був одним з головних авторів перемоги Росії в російсько-турецькій війні 1877 – 1878 рр. Брат – Василь Йосипович – зробив блискучу військову кар'єру, досягнувши під час Першої світової війни поста командувача Західним фронтом і начальника Генерального штабу. Володимир Гурко не пішов традиційним для сім'ї військовим шляхом і після закінчення в 1885 р. Московського університету обрав цивільну службу. Почав він її на посаді комісара з селянських справ Гроцького і Радиминського повітів Варшавської губернії. Енергійно взявшись за справу, молодий, честолюбний і добре освічений чиновник наполегливо вникав у суть аграрного питання і незабаром став справжнім експертом. Вже в 1887 р. він публікує економічні нариси «Дворянське землеволодіння у зв'язку з місцевою реформою», що звернули на себе увагу фахівців. Просування по службових сходах відбувалося швидко і без перешкод, Гурко стає членом варшавського губернського присутствія по селянських справах, а потім виконує посаду варшавського віце-губернатора [1].

З 1895 р. починається новий виток його кар'єри, Гурко переїжджає до Петербурга і в квітні поступає на службу до Державної канцелярії – установи, що займалася підготовкою законопроектів для Державної ради. У 1898 р. він уже помічник статс-секретаря департаменту економії. Цю школу пройшло

чимало державних мужів старої Росії, для багатьох Державна канцелярія служила трампліном до висот влади. Гурко не був винятком. У 1902 р. новий міністр внутрішніх справ В.К. Плеве надав йому пост начальника земського відділу, який відав громадським управлінням і поземельним устроєм всіх розрядів селян. До цього часу погляди Гурко на селянське питання цілком сформувалися і були викладені в економічних трактатах «Очерки Привислянья» (М., 1897) і «Устои народного хозяйства России» (СПб, 1902). Надалі Гурко детально розвинув їх в публікаціях, що здобули широку популярність – брошурі «Отрывочные мысли по аграрному вопросу» (СПб., 1906) і гучній доповіді «Наше государственное и народное хозяйство» (СПб., 1909) на V з'їзді уповноважених об'єднаних дворянських товариств [1].

В. Гурко вважав, що основою могутності країни може бути тільки високопродуктивне господарство. Тим часом Росія починає програвати в цьому всесвітньому змаганні, вона і до революції 1905 р. «посідала останнє місце серед інших світових держав», а після революції «її економічне становище проявляє грізні ознаки погіршення: кількість багатьох вироблених країною цінностей зменшується, задоволення найголовніших народних потреб знижується, державні фінанси приходять все в більший розлад» [2, с. I]. Джерело слабкості – в низькій культурі землеробства, що не дозволяє розвинути всі продуктивні сили нації і поставити її врівень з європейськими сусідами, які «на такому земельному просторі і при таких кліматичних умовах, за наявності яких ми не в змозі добути від природи необхідне для задоволення наших обмежених потреб, ... витягують достатню кількість цінностей для задоволення своїх потреб, що розвилися» [3, с. 56].

Жоден з існуючих типів землеробського господарства, на думку Гурко, не може служити базою для піднесення економіки. Потужна фінансова підтримка, надана дворянству, не пішла йому на користь, «потреби хвилини ... затуляли вигоди майбутнього і у величезній більшості випадків цілком поглинали ... надані їм для підняття господарства грошові кошти» [3, с. VI]. Дрібне селянське господарство не може виступити в такій ролі через низьку продуктивність і

культуру землеробства. Тим самим «життя настійно вимагає не підтримки сільського господаря, а підтримки і розвитку самого сільськогосподарського промислу» [3, с. VII]. Селянство потребує крім земельної власності ще в сусідстві дворянську садибу, яка повинна об'єднати «російську культуру з російською народною стихією»; на помісному дворянстві, за поданням Гурко, «трималася вся земська робота, робота, спрямована на користь народних мас» [4].

Тут ми бачимо головну для розуміння подальшої діяльності Гурко думку про те, що ні великі латифундії, власники яких не зацікавлені в інтенсифікації господарства, ні селянський двір в його сучасному вигляді не можуть бути основою майбутнього процвітання Росії. Гурко бачиться, мабуть, той тип капіталістичного господарства, який тепер назвали б великим фермерством. «Лише власники маєтків середньої величини з такою прибутковістю, яка задовольняє сучасні потреби інтелігентної родини в сільській обстановці, можуть і мають все до того спонукання підвищити техніку сільськогосподарського промислу, та й взагалі культурний рівень місцевого життя. ... Як інтереси держави, так і інтереси села в рівній мірі говорять за всебічне сприяння утворенню володінь середньої величини з великих маєтків і за припинення подальшого дроблення власницьких земель на дрібні ділянки з переходом їх в селянські руки » [3, с. 61].

Другим шляхом формування господарств такого типу бачиться виділення з общини міцних селян, а тому Гурко докладает значних зусиль для розробки програм ліквідації селянської общини та створення селянського землеволодіння на правах приватної власності. Лише ж сільське населення повинне знайти собі заняття у міській промисловості, як вказує приклад Англії, Франції та Німеччини. Тобто шлях, пропонований Гурко, є чисто ліберальний шлях капіталістичного розвитку за західноєвропейським зразком.

Слід підкреслити, що знайомство з землеробством у Гурко не було кабінетним, а його позиція в аграрному питанні не була результатом теоретичних спекуляцій – у родовому маєтку він вів обширне інтенсивне

господарство. В основі програми Гурко, що виросла з цього досвіду, лежала думка про необхідність інтенсифікації сільського господарства; проста ж передача селянству поміщицьких земель не збільшить добробуту селянства і зруйнує останні осередки ефективного виробництва в селі. Політика держави має полегшувати вихід з общини і формування класу середніх земельних власників при недопущенні всіх видів «соціалізації», «націоналізації» і «примусового відчуження приватновласницьких земель». На принциповому значенні саме приватної власності Гурко наполягає особливо, це наріжний камінь його поглядів. «До цих пір всі держави світу визнавали землю предметом приватної власності, – стверджує він з трибуни Державної думи, звертаючись до лівих і правих «соціалістів» (за його термінологією). – Саме на цій основі розвинулася і зміцніла та сільськогосподарська культура, яка забезпечила державам Західної Європи їх загальний розвиток, їх економічне процвітання» [5, с. 519].

Отримавши в 1902 р. з призначенням на посаду керуючого земським відділом Міністерства внутрішніх справ значний простір для дій у цьому напрямку, Гурко повів справу до створення на місці селянської общини міцних селянських господарств на основі особистої власності. У червні 1902 р. при міністерстві була утворена Редакційна комісія з перегляду законодавства про селян, матеріали для цієї комісії готували співробітники земського відділу на чолі з Гурко [6, с. 62]. Першими кроками до ліквідації общини, на думку В.Гурко, були знищення кругової поруки і скасування викупних платежів. У цьому сенсі і був ним складений аграрний розділ маніфесту 26 лютого 1903 р., що передбачав полегшення виходу селян з общини [7, с. 78]. За висновком Ю.Б. Соловйова, «більш ніж будь-хто інший, він підготував перехід до того, що стало потім називатися столипінською аграрною реформою» [8, с. 87]. В.Н. Коковцов навіть вважав, що Столипін прийшов до ідеї реформи тільки по приїзді в Петербург, підпавши під вплив «такої пристрасної людини, яким був В.І. Гурко, що давно вже звизнав за необхідність боротися з общинним

землекористуванням і не раз намагався впливати в цьому сенсі і на Горемикіна» [9, с. 255].

Однак реформа, яку планував Гурко так би і відкладалася в нескінченно довгий ящик міністерськими узгодженнями і царської нерішучістю, якби не вибухнула революція.

Під впливом наростання селянської боротьби 3 листопада 1905 р. Микола II підписав Маніфест [10]. Ним проголошувалося зменшення викупних платежів селян з 1906 р. на 50%, а з 1907 р. – припинення їхнього стягнення. Селянський банк зобов'язувався активніше допомагати селянам у придбанні землі. Селяни отримували кредити на вигідніших умовах. Держава додатково фінансувала Селянський банк.

Для узгодження цих та інших положень Маніфесту із чинним аграрним законодавством Російської імперії 25 січня 1906 р. було створено Наряду за головування В. Гурко.

Наріжним каменем позиції заступника Міністра внутрішніх справ в аграрній проблемі була теза про те, що під час проведення аграрної реформи неприпустимо керуватися прагненням задовольнити, хоча б і частково, прагнення селян і у такий спосіб зробити спробу припинити селянську революцію. На думку В. Гурко, аграрне питання в імперії потрібно розглядати поза загальним революційним контекстом. В іншому випадку революційна реальність не дозволить поставитися до нього «спокійно та об'єктивно». Очільник Наряду був глибоко переконаний у тому, що «дивитися на нього (аграрне питання – автор) крізь заграви і дим сільських пожеж не можна» [11, с. 5]. У таких судженнях, на наш погляд, є сенс. У такий спосіб чиновник прагнув відмежуватися від політичної кон'юнктури і осмислити аграрне питання як саме по собі, як проблему, що потребує вирішення загалом, як загальнодержавна проблема, а не лише у контексті селянської революції.

Примусове відчуження навіть окремих угідь від великого землеволодіння та їхній розподіл між малоземельними селянами, згідно з поглядами заступника Міністра внутрішніх справ, не пом'якшить, а навпаки – загострить аграрну

кризу. Примусове відчуження не є панацеєю ще й тому, що його застосування сформує у свідомості селян стійкий стереотип стосовно того, що завдяки погромам можна завжди досягти бажаного. Отже, він був упевнений, що зреалізувавши на практиці примусове відчуження влада продемонструє лише власне безсилля, чого категорично не варто робити за умов суспільно-політичних потрясінь, не вирішивши аграрної проблеми [11, с. 3].

Окрім негативного політичного ефекту додаткове наділення селян за рахунок відчужених у великих землевласників угідь не принесе властям і бажаного економічного результату, – вважав високопосадовець. По-перше, розміри наділів малоземельних селян максимально зможуть збільшитися менше, ніж на половину, отже все одно не становитимуть необхідного мінімуму, а тому будуть непридатними до інтенсивного господарювання. По-друге, примусове відчуження негативно вплине на розвиток крупних та середніх сільськогосподарських багатoproфільних комплексів, які не лише забезпечують ринок сільськогосподарською продукцією, а і є джерелом додаткових фінансових надходжень до селянських бюджетів. Втрата селянами заробітків, нехай і сезонних, негативно позначиться на їхніх і так скромних статках. По-третє, виникне загроза детоваризації сільськогосподарського виробництва. Його натуралізація зумовить втрату промисловістю ринку збуту своїх товарів, відповідно скорочення обсягів виробництва, безробіття тощо [11, с. 15-16].

У підсумку, зауважував В. Гурко, передача значної частини угідь великих землевласників селянам, тобто її дрібнення на невеликі володіння, не лише не покращить добробуту селян, а навпаки – посилить злидні. Такий спосіб вирішення аграрної проблеми призведе до повного економічного краху країни, знищить промисловість, зменшить торгівельний обіг, перетворить зовнішньоторговельний баланс країни у від'ємний. Примусове відчуження – юридично незаконне, економічно шкідливе, антисоціальне. «Це не що інше, як стрижка всіх під одне лекало; зрівняння вниз, а не в гору ... Стане неможливим

виокремлення окремих особистостей із селянського середовища, ... їхнє сходження соціально-економічними сходами» [11, с. 17, 23].

Головна помилка прихильників додаткового наділення селян землею, на думку В. Гурко, полягає в їхньому прагненні рівномірно розподілити майнові багатства країни до їхнього нагромадження. Зусилля держави мають спрямовуватися в інше річище – дбати про зростання багатства країни, взятого у сукупності. Заступник Міністра внутрішніх справ у цьому контексті апелює до західного досвіду. Зокрема, зауважує, що потрібно прагнути до ефективного використання всієї робочої сили населення, незалежно від сфери її застосування: «Отже, не забезпечення всіх нерухомим земельним майном, а забезпечення кожного роботою – ось чого варто досягти». У такий спосіб необхідно створити в Росії такий аграрний лад, який би зумовлював приріст народних багатств незалежно від їхнього рівномірного/нерівномірного розподілу та безземелля [11, с. 18, 20-21].

На перешкоді переходу общинників до інтенсивного господарювання буде рутина, властива загалом селянському способу життя та господарювання. Тому державі у цьому процесі можна покладатися лише на окремих, найбільш підприємливих селян. У такому разі пріоритетними напрямками урядової аграрної політики, на переконання високопосадовця, повинні бути такі: по-перше, надання права кожному общиннику на виокремлення своєї ділянки з общинного землеволодіння у приватне; по-друге, спрощення порядку купівлі-продажу земель, що їм належать на засадах приватної власності, між селянами; по-третє, сприяння розвитку хутірського господарювання на відрубках. За умови послідовної реалізації на практиці окреслених заходів, проблема малоземелля зникне, виникне інше питання – забезпечення населення роботою [11, с. 21, 38, 54].

Вище означене, на думку В. Гурко, неспростовно засвідчує нагальну потребу боротьби держави із общиною. У своїй роботі «Отрывочные мысли по аграрному вопросу» він формулює принцип державної політики у цій сфері: «Борьба з общиною за таких обставин є державною необхідністю». У цьому

він був солідарним із С. Вітте, П. Столипіним, хоча по-іншому бачив аграрні перспективи Російської імперії.

У згаданій праці привертають особливу увагу судження її автора щодо сутності общини, общинного землеволодіння, їхньої природності стосовно селянського буття. Так, наприклад, заступник Міністра внутрішніх справ наводить цікаві міркування, що відображають, на нашу думку, історіософські погляди В. Гурко. Він переконаний, що общинне землекористування жодною мірою не стосується історичних особливостей російського народу, воно є лише первісним, примітивним способом використання земельних ресурсів. Первісність та примітивізм суперечать цивілізаційному землекористуванню. Протиріччя містяться у тому, що культура та община за своїм глибинним змістом – непримиренні антагоністи [11, с. 52]. Вищенаведені думки кардинально дисонували з позицією прихильників збереження общини, котрі доводили необхідність її подальшого існування «відповідністю общини природності селянського буття», тим, що община – прадавня, історично сформована форма суспільної організованості російського народу.

Як не дивно, але за умов російської імперської дійсності початку ХХ ст. високопосадовець дозволяє собі й критику істеблішменту, до якого належав і він, зокрема, попередньої аграрної політики уряду, що спрямовувалася на збереження общини, її використання державою задля реалізації фіскальних функцій. В. Гурко таку опікунську аграрну політику влади називає «державним соціалізмом»: опіка властей над частиною населення, застережливі заходи щодо його непролетаризації на практиці перетворилася, з одного боку, на адміністративну сваволю, а з іншого – перешкоджає покращенню матеріальних статків економічно активним селянам. Заступник Міністра внутрішніх справ закликав колег відмовитися від подібної політики, створити умови для розвитку приватної ініціативи. Пишучи про умови, насамперед він мав на увазі розробку відповідної законодавчої бази, зміст якої не суперечив наріжним принципам культури та цивілізації: не порушувати принципових законів, що є підґрунтям

сучасного суспільного ладу – недоторканість життя та майна окремих громадян [11, с. 40.]

Беручи до уваги ту обставину, що значну частку в сільськогосподарському виробництві Російської імперії посідало велике землеволодіння, що за своїм характером наближалось до латифундій, в якому домінувало екстенсивне господарювання, Володимир Іосифович вважав, що, дотримуючись принципу недоторканості приватної власності, влада все ж таки має право вжити заходи і розподілити територію країни на такі окремі володіння, розміри яких найбільшою мірою сприяли б зростанню багатства держави. Засобом реалізації пропонованого він вважав запровадження прогресивного поземельного оподаткування. Прогресивний поземельний податок як природний економічний механізм змусив би великих землевласників, які господарювали екстенсивно, або здавати в оренду надлишки землеволодіння, або продавати бажаним розширити розміри власного землеволодіння. У такий спосіб в країні переважало б середнє землеволодіння, в якому домінувало інтенсивне господарювання.

Логічним висновком міркувань В. Гурко стала теза про те, що основне завдання нової аграрної політики уряду загалом, аграрної реформи зокрема – збільшення у структурі сільськогосподарського виробництва країни частки середнього землеволодіння як найбільш ефективного порівняно з дрібним та великим. Поширення в Російській імперії середнього землеволодіння з інтенсивним господарюванням сприятиме трансформації сільського господарства в сільськогосподарську промисловість. Лише такі радикальні зміни на селі, на переконання заступника Міністра внутрішніх справ, дозволять владі зберегти монархію, правлячу династію, а також створити «економічний міст» між малозаможними та заможними верствами російського імперського соціуму [11, с. 54, 32, 56-57].

Вищенаведене навряд чи дозволяє погодитися з критиками В. Гурко, зокрема з П. Мілюковим, у тому, що Володимир Іосифович інтереси чисельнонезначної частини землевласників поставив над інтересами держави

[12, с. 66]. Вважаємо, що заступник Міністра внутрішніх справ саме і дбав про інтереси держави, правлячої династії, намагаючись узгодити їх із соціально-економічними викликами початку ХХ ст.

Вершиною політичної кар'єри В. Гурко стає 1906 р., коли йому, щойно призначеному на пост товариша міністра внутрішніх справ, було доручено відповідати від імені уряду на дещо зухвалу адресу Першої Державної думи. У блискучій промові Гурко по суті обґрунтовував давно ним виношену ліберальну перспективу вирішення аграрного питання. Виступ Гурко в Думі 19 травня 1906 р. мав двоякий ефект. Він звучав настільки вагомо, що заслужив йому широку підтримку в поміркованих колах (від консерватора сенатора Г.В. Глінки до П.Б. Струве). Його також високо оцінили спостерігачі вкрай лівої політичної орієнтації, хоча ця оцінка і отримала своєрідне вираження. Гурко зробився для екстремістського крила Думи чи не найбільш небезпечним парламентським противником, з яким не гріх розправитися будь-яку ціну. За свідченням В.Г. Тана, селянські депутати, які примкнули до лівих партій, вимагали, по-перше, землі, а по-друге, «щоб Гурки не було!» [13, с. 122].

Узагальнюючи, констатуємо, що аграрні ініціативи В.І. Гурко були досить конструктивними. Пріоритетними напрямками урядової аграрної політики, на його переконання, повинні були бути такі: по-перше, надання права кожному общиннику на виокремлення своєї ділянки з общинного землеволодіння у приватне; по-друге, спрощення порядку купівлі-продажу земель, що їм належать на засадах приватної власності, між селянами; по-третє, сприяння розвитку хутірського господарювання на відрубках. Основне завдання нової аграрної політики уряду загалом, і аграрної реформи, зокрема, В. Гурко бачив у збільшення у структурі сільськогосподарського виробництва країни частки середнього землеволодіння як найбільш ефективного порівняно з дрібним та великим. Поширення в Російській імперії середнього землеволодіння з інтенсивним господарюванням сприятиме трансформації сільського господарства в сільськогосподарську промисловість. Вважаємо, що заступник

Міністра внутрішніх справ дбав про інтереси держави, правлячої династії, намагаючись узгодити їх із соціально-економічними викликами початку ХХ ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Владимир Иосифович Гурко [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.hrono.info/biograf/bio_g/gurko-vi.php
2. Гурко В. Наше государственное и народное хозяйство / В. Гурко. – СПб., 1909. – 81 с.
3. Гурко В. И. Устои народного хозяйства России. Аграрно-экономические этюды / В. Гурко. – СПб.: Типография А.С. Суворина, 1902. – VIII, 201 с.
4. Гурко В.И. Доклад о земле / В. Гурко // Возрождение. – 1926. – 10 апреля.
5. Стенографические отчеты [Государственной думы]. 1906 год. Сессия первая. Т. I—II. СПб., гос. тип., 1906. 2 т. (Государственная дума). – Т. I. Заседания 1-18 (с 27 апреля по 30 мая). XXII, 866 стр.
6. Кризис самодержавия в России, 1895-1917. / Б. В. Ананьич, Р.Ш. Ганелин, В.С. Дякин и др. – Л.: Наука, 1984.
7. Любимов Д.Н. Отрывки из воспоминаний / Д.Н. Любимов // Исторический архив. – 1962. – № 6.
8. Соловьев Ю.Б. Самодержавие и дворянство, 1907-1914. / Ю.Б. Соловьев. – Л., 1990.
9. Коковцов В.Н. Из моего прошлого: Воспоминания, 1903 – 1919 гг. : в 2 т. / В.Н. Коковцов. – Париж : Изд. журн. «Ил. Россия», 1933. –Т. 1. – 512 с.
10. Манифест «Об улучшении благосостояния и облегчении положения крестьянского населения» (3 ноября 1905) // Конец крепостничества в России (документы, письма, мемуары, статьи). М.: Изд-во МГУ, 1994. – С. 463–464.
11. Гурко В. Отрывочные мысли по аграрному вопросу / В. Гурко. – СПб., 1906. – 57 с.
12. Милюков П. Вторая Дума: Публицистическая хроника. 1907. / П. Милюков. – СПб.: Общественная польза, 1908. – 302 с.

13. Тан В.Г. Вторая дума / В.Г. Тан // Русское богатство. – 1907. – № 2.